

Roč. XII. č. 46

EMPATIA

BULLETIN

*Odbor poradensko-psychologických služieb
Ústredia práce, sociálnych vecí a rodiny.
Asociácia poradcov a sociálnych pracovníkov SR v Bratislave.*

Slúži na komunikáciu a informovanie o formách práce, úspechoch
i ťažkostiach na ceste pomoci človeku v náročných životných situáciách

NIELEN PRE ODBORNÍKOV

Číslo 4

december 2005

Bratislava

PREKLAD

SYNDRÓM ZAVRHNUTEHO RODIČA.

preklady a diskusia

Pekný deň!

Ešte raz Vám ďakujem, že ste mi poskytol tento kontakt na Vás.

Celú traumou, ktorú som prežíval a stále prežívam ohľadom rozvodu a potom stretávania sa s dcérou som sa dávnejšie rozhodol pozitívne využiť, aby som ponúkol odborníkom údaje o prístupe psychológov a sudkýň. Ukázala sa smutná skutočnosť, že o skutočných príčinách rozvodov sa stále málo vie na Slovensku a dozvuky mnohých z nich sa nechápu a berú ako porozvodové dopady na deti.

Chcem zdôrazniť, že „poruchu osobnosti“ u jedného, alebo aj oboch manželských partnerov psychológovia pred rozvodom neuvádzajú, čím sudcovia a sudkyne namiesto aktívneho prístupu k záchrane manželstva, kde sú maloleté deti, šablónovite ich pridelujú práve tým rodičom, ktorí trpia touto poruchou, lebo idú kruto za svojím cieľom a neohliadajú sa na city detí a používajú najnezmyselnejšie argumenty.

Preto, aby sa neopakovali situácie ako je moja (nie je ich málo) by každý psychológ v manželskej poradni mal dôkladne vedieť diagnostikovať poruchu osobnosti, aby deti boli súdom

zverené tomu rodičovi, ktorý touto poruchou netrpí.

Bývalá manželka robila všetky možné kroky, aby mi obmedzila kontakt s dcérou a ja, ktorý som mal eminentný záujem o psychické zdravie dcéry som radšej s ňou nesúperil, aby som dcére neublížil. Spätne nie som presvedčený, že som robil správne. Myslel som si, že veľká podobnosť s biblickým príbehom kráľa Šalamúna a mojím sudkyniam otvorí oči, ale aj keď som naň poukázal, zotrvali vo svojom omyle. Podobne ma šokoval súdny znalec - psychológ, ktorý nemal najmenej potuchy o Syndróme zavrhnutého rodiča a pri otázke súdu, ako sa má realizovať môj kontakt s dcérou, doporučil prítomnosť matky. Aj keď som mu spomínal podobnosť môjho prípadu s históriou Slovákov pri vpádoch Turkov a tzv. janičiarov dal doporučenie pre súd, ktoré nemôžem akceptovať, znovu pre ochranu dcéry.

Dnešná realita je taká, že som od 2 rokov = celých 5 rokov videl dcéru len u súdneho znalca a dcérka pri telefonických rozhovoroch väčšinou mi krátko zdelí, že nemá záujem telefonovať. Brainwashing by mal byť známy každému psychológovi a sudcovi, ale okrem znalosti by mali vedieť, čo z takejto výchovy vyplynie do budúcnosti pre dieťa a na formovanie akej osobnosti majú aj oni svoj podiel. Spoločnosť by takéto bezcitné konanie mala tvrdo postihovať.

Toľko na úvod z listu, ktorý som nedávno dostal od nášho bývalého klienta. Veľkí psychoterapeuti sa učili od svojich klientov. Už počnúc Freudom to bolo tak, Carl Rogers alebo Steve de Shazer len nahlas pomenovali to isté. Primalo ma to teda pozrieť sa za vecou bližšie, pretože ani mne pojem Syndróm zavrhnutého rodiča veľa nehovoril. Ako sa ukázalo, na moju hanbu, pretože nielenže kolegyňa o ňom vedela (veď som uvádzala recenziu na *Warshaka- Rozvodové jedy, Kusá*), ale ten Američan nie je nikto iný ako Richard Gardner. Ten Richard Gardner, ktorý napísal knihu o rozvode pre chlapcov a dievčatá. Ten Richard Gardner, ktorý napísal knihu o rozvode pre rodičov, ktorú som preložil! (Vyšla pod názvom *Rozvod – a čo ďalej* vo vydavateľstve Osveta, Martin v roku 1992.) Hoci Gardner v roku 2003 zomrel, jeho objav žije ďalej. Hoci vzbudil diskusiu a mnohí odborníci majú námietky voči SZR, stále sa o ňom diskutuje a vyzerá to tak, že nakoniec bude všeobecne prijatý. Myslím, že zaradenie do ďalšieho vydania DSM možno považovať za prijatie termínu odbornou verejnosťou. Dovtedy môžeme o ňom diskutovať aj my.

*PhDr. Ivan Valkovič, OPVS
UPSVAR*

1. Glenn F. Cartwright PhD: Meniaca sa tvár syndrómu zavrhnutého rodiča

Článok prednesený na sympóziu:

**Parlamentná správa o deťoch,
Ottawa, Kanada, 5.-6. apríla 2002**

Z anglického originálu:

The Changing Face of Parental Alienation Syndrome, Glenn F. Cartwright, Ph.D. (glenn.cartwright@mcgill.ca) prodekan Pedagogickej fakulty McGillovej Univerzity

Syndróm zavrhnutého rodiča (SZR, v angličtine PAS – Parental Alienation Syndrome) je termín, ktorý po prvý krát zaviedol Richard Gardner v 1985, aby opísal novú formu zriedkavej psychiatrickej poruchy, ktorá je vyvrcholením citového zneužívania detí. Spája sa v ňom programovanie („brainwashing“) dieťaťa alebo detí jedným rodičom v snahe očierniť druhého rodiča (obvyčajne toho, kto nemá dieťa pridelené do starostlivosti) s výtvormi dieťaťa, ktoré podporujú zavrhnutie rodiča. Gardner definoval syndróm zavrhnutého rodiča takto: Syndróm zavrhnutého rodiča (SZR) je porucha, ktorá vzniká primárne v kontexte sporov o starostlivosť o dieťa. Primárnym prejavom je očierňujúca kampaň voči rodičovi, ktorá nemá opodstatnenie. Vyplýva z programovaného (brainwashing) rodičovského indoktrinovania a vlastných príspevkov dieťaťa k očierňo-

vaniu cieľového rodiča. Ak je dieťa skutočne rodičom zneužívané alebo zanedbávané, je odpor dieťaťa voči nemu oprávnený a vtedy nemožno diagnózu syndrómu zavrhnutého rodiča použiť.

Poruchu možno klasifikovať ako miernu, strednú, alebo ťažkú, pričom najčastejšie sa vyskytuje mierna forma. Mierna forma je najmenej škodlivá; ťažká forma hraničí s paranoiou s bludmi prenasledovania a inými iracionálnymi strachmi. Gardner uvádza osem primárnych symptómov SZR: 1) očerňujúca kampaň, pri ktorej dieťa očierňuje strateného rodiča, 2) chabé, frivolné, alebo absurdné racionalizácie odmietania, 3) nedostatok ambivalencie, kedy dieťa vníma jedného rodiča len ako dobrého a druhého len ako zlého, a 4) manifestácie javu, ktorý nazýva "nezávislý mysliteľ" a pri ktorom dieťa tvrdí, že rozhodnutie nestretávať sa s druhým rodičom je jeho vlastné. Okrem toho sa vyskytuje 5) reflexná podpora zavrhujúceho rodiča, pri ktorej dieťa takmer slepo podporuje zavrhujúceho rodiča, 6) neprítomnosť pocitov viny za krutosť a/alebo využívanie zavrhnutého rodiča, 7) prítomnosť vypožičaných scenárov, a 8) prípadné rozšírenie odporu voči stratenému rodičovi na širšiu rodinu a okruh priateľov. Väčšina týchto symptómov, prípadne všetky sú prítomné u detí, ktoré trpia strednou a ťažkou formou SZR, menej sa ich vyskytuje v miernych

prípadoch (Gardner, 2002b). SZR je možné najlepšie pochopiť ako psychiatrickú poruchu, ktorá sa vyvíja v rámci citového zneužívania dieťaťa alebo detí. Je to vážna, prenikavá a čoraz častejšie sa vyskytujúca forma zneužívania detí, ktorú súdy, právnici a mnohí odborníci na duševné zdravie nevidia. Popieranie SZR súdmi malo za následok čoraz väčšie odcudzenie detí od strateného rodiča u väčšiny detí, ktoré Gardner (2001) sledoval. SZR je do určitej miery umelý problém, ktorý vzniká a rozširuje sa v kontradiktórnom systéme riešenia sporov o zverenie dieťaťa do výchovnej starostlivosti. Korene má v zlom zákone o rodine a podporuje ho rozvodový priemysel právnikov, sudcov, sociálnych pracovníčok, poradcov, psychológov, psychiatrov a strážcov *ad litem*. Nie je teda prekvapením, že máme bohatú úrodu detí s SZR, ktoré nevidia nič zlého na tom, že ubližujú jednému z rodičov, že ho odmietajú, často sústavne. Gardner píše, že v krajinách, kde si ľudia nemôžu dovoliť riešiť takéto spory na súde, SZR vlastne neexistuje. Taká situácia je v krajinách východnej Európy, ale Gardner pozoroval, že s ekonomickým rastom v týchto krajinách významne narastá aj výskyt SZR, ako sa to už deje napríklad v Českej republike. Nakoľko je to umelý problém, ktorý tak povediac vytvára systém a nevyskytuje sa prirodzene, jeho parametre sa časom menia (Cartwright, 1993).

Niektoré zmeny už boli pozorované v podobe významne sa zvyšujúceho počtu prípadov tohto syndrómu v západných krajinách a posun v rode, pretože sa medzi zavrhočmi vyskytuje čoraz viac mužov. Toto „tvarovanie“ problému si vyžaduje neustále redefinovanie, ktoré môže mať vplyv aj na konečné riešenia.

Čo sa už urobilo

Uznávanie Syndrómu zavrhnúťého rodiča postupuje pomaly. Hoci bol tento problém identifikovaný takmer pred dvomi desaťročiami, doteraz existuje len 133 článkov revidovaných rovesníkmi a 66 výrokov súdu, ktoré uznávajú túto poruchu, „medzi ktoré patrí pojednávanie o Fryevom Teste, kde súd uznal, že SZR si vo vedeckých kruhoch získal také uznanie, že ho možno uznať aj súdom.“ Je najvyšš pravdepodobné, že SZR bude zaradený do DSM-V, ktorý vyjde v roku 2010. napriek tomu množstvo právnikov a odborníkov na duševné zdravie stále odmietajú uznať existenciu takého syndrómu, pričom sa odvolávajú na to, že nie je uvedený v DSM-IV. Gardnerova analógia so stromom je veľmi poučná:

Strom existuje ako strom bez ohľadu na reakcie okolostojacich. Strom stále existuje, hoci ho niektorí nazývajú iným menom. Ak v slovníku bude slovo strom vynechané zo zbierky slov v ňom, to ešte neznamená, že

strom neexistuje. Znamená to len, že ľudia, ktorí napísali tú knihu, sa rozhodli nezaradiť do nej toto slovo. Podobne, ak sa niekto pozerá na strom a hovorí, že neexistuje, to ešte neznamená, že sa strom vyparí. To iba naznačuje, že divák z nejakého dôvodu nechce vidieť to, čo je pred ním (Gardner, 2002b).

Čo ešte treba urobiť

Napriek tomu, že sa už mnoho urobilo, ešte treba veľa urobiť. Je potrebné pochopiť, že hoci je rozvod medzi manželmi smutnou realitou v našej modernej spoločnosti, nevyplýva z toho, že sa musia rozísť aj deti s rodičmi. Prepotrebná reforma zákona o rozvode musí obsahovať prezumpciu „spoločného rodičovstva“ namiesto súčasného dôrazu na „výhovnú starostlivosť a styk s rodičom“. Ďalej je potrebné zvyšovať citlivosť sudcov, právnikov, a odborníkov na duševné zdravie na SZR. Je potrebné menej sa spoliehať na kontradiktórny systém pri sporoch o zverenie dieťaťa do výchovnej starostlivosti a viac na mediáciu alebo iné postupy na riešenie sporu, ktoré podporia komunikáciu medzi stranami a zmenšia pravdepodobnosť, že už rozpadnuté rodiny sa rozhádajú ešte viac. Vo výskume musíme lepšie prebádať súvislosti medzi SZR a inými sociálnymi problémami, ako je napríklad chudoba, a rozvinúť prevenciu

SZR a liečebné programy. Napokon je potrebné podrobne preskúmať spôsoby, ako možno odcudzené dieťa zmieriť so zavrhnutým rodičom, aby sa minimalizovala možná celoživotná a tragická strata rodiča.

Len keď dosiahneme tieto ciele, môžeme povedať, že sme konali „... v najlepšom záujme detí.“

Odkazy na literatúru

Cartwright, Glenn F. (1993). Expanding the parameters of parental alienation syndrome. *American Journal of Family Therapy*, 21(3), 205-215.

Gardner, R. A. (1985). Recent trends in divorce and custody litigation. *Academy Forum* 29: 3-7.

Gardner, R. A. (2001). Should courts order PAS children to visit/reside with the alienated parent? A follow-up study. *The American Journal of Forensic Psychology*, 19(3), 60-106.

Gardner, R. A. (2002a). The judiciary's role in the etiology, symptom development, and treatment of the parental alienation syndrome (PAS). Unpublished manuscript.

Gardner, R. A. (2002b). The denial of the Parental Alienation Syndrome also harms women. Unpublished manuscript.

Preložil: PhDr. Ivan Valkovič

Vaše deti vždy zostanú deťmi,
aj keď budú mať šedivé vlasy.

J. Leighová

2. Joan T. Kloth: SZR alebo Syndróm zavrhnutého rodiča ako forma domáceho násillia.

napísala Joan T. Kloth,
*Southern Christian University
Masters Department for Marriage
and Family Therapy And Professional
Counseling čiže Katedra man-
želskej a rodinnej terapie a profes-
ijného poradenstva, July 2004*

Dr. Richard Gardner, detský psychiater z Cresskillu v štáte New Jersey, USA, bol jedným z významných odborníkov na deti z dysfunkčných rodín. Vo svojich výskumoch zistil, že bez ohľadu na finančné a spoločenské postavenie sa deje zavrhovanie jedného rodiča druhým. Podľa Dr. Richarda Gardnera je SZR, porucha, pri ktorej sa deti obsedantne zaoberajú ponižovaním a/alebo kritizovaním jedného z rodičov. Inými slovami ide o očierňovanie, ktoré je neoprávnené a/alebo zveličené“. Tieto deti sú vlastne naučené nenávidieť cieľového rodiča natoľko, že ho chcú vylúčiť zo svojho života. Dr. Gardner to považuje za psychologické zneužívanie a je to jediná forma psychologického zneužívania, ktorá má jasne vyznačené neomylné znaky a symptómy a preto jediná forma psychologického zneužívania, ktorú je možné ľahko diagnostikovať.

SZR možno ďalej označiť za formu psychologického únosu dieťaťa, na-

koľko myseľ dieťaťa bola donútená veriť predsudkom voči cieľovému rodičovi a diskriminovať ho. To sa deje vytváraním strachu nie z cieľového rodiča, ale zo zavrhujúceho rodiča, s ktorým dieťa musí bývať, alebo ako ho nazýva Gardner: s rodičom, ktorý dieťa drží ako rukojemníka. Nazýva sa to tiež štokholmský syndróm a možno to porovnať z únosom Patti Hearstovej.

Alan Kemp vo svojej knihe *Abuse in the Family* (Zneužívanie v rodine) definuje domáce násilie ako „Formu zlého týrania páchaného osobou, s ktorou obeť má alebo mala blízky osobný vzťah.“ (Kemp, s.36) Klinické a učebnicové definície a kategórie psychologického týrania detí v tabuľke 3-1 na s. 72–77 Kempovej knihy *Abuse in the Family* možno ľahko aplikovať na SZR, čím sa preukazuje, že ide o formu domáceho násillia v podobe psychologického týrania. Táto kniha je výcvikovou príručkou pre študentov magisterského štúdia poradenstva a sociálnej práce. Je to jedna z mnohých učebníc, ktoré sa používajú pri výuke študentov a odborníkov na tému psychologické týranie a jeho kategórie. Tieto kategórie sú:

- Odmietanie (zavrhnutie)
- Terorizovanie
- Korumpovanie
- Odmietanie základnej stimulácie, emocionálnych reakcií alebo prítupnosti

- Nespolahlivé a nesúvislé rodičovstvo
- Duševné, zdravotné alebo výchovné zanedbávanie
- Ponižovanie/podceňovanie (zavrhnutie)
- Izolovanie
- Vykorišťovanie

Keď si uvedieme do súvislosti vyššie uvedenú definíciu, uvidíme ako zapadne do klasifikácie SZR ako psychologického týrania a teda aj domáceho násillia. Napríklad úmyselné odcudzenie obetí od ostatných členov rodiny a sociálnych kontaktov má za následok izoláciu. Účelom SZR je izolovať a odcudziť deti od cieľového rodiča alebo iného človeka, ktorý podporuje cieľového rodiča. Ak zavrhovateľ používa hrozby alebo očierňovaciu taktiku na donútenie obetí k spolupráci, možno to považovať za terorizovanie (Kemp, s. 225-228). Veľmi často sa vyskytuje aj verbálne očierňovanie, obťažovanie a vykorisťovanie cieľového rodiča, čo je kľúčovým ukazovateľom SZR. Okrem toho do domáceho násillia patrí aj vykorisťovanie a využívanie detí na osobný prospech. Keď sú teda v rámci SZR deti využívané na zničenie vzťahu s cieľovým rodičom (CR) tým, že odmietajú návštevy alebo vzťah medzi CR a dieťaťom alebo ho využívajú na peňažné zisky vo forme nadmerných výdavkov, presahujúcich výživu dieťaťa, v konečnom dôsledku ide

o domáce násilie. Z týchto dôvodov možno SZR alebo odcudzovanie dieťaťa od cieľového rodiča považovať za formu domáceho násilia.

Aplikujme to o krok ďalej. Keď rodič ODMIETA dieťa, pretože to prejavuje lásku alebo náklonnosť k cieľovému rodičovi, je to forma zneužívania. Nie je to len forma odmietania, ale terorizovania. Ak dieťa odmietne návštevu u cieľového rodiča zo strachu, že stratí podmienenú lásku odcudzujúceho rodiča, je to strach a strach je teror.

Potom je tu korumpovanie. Keď odcudzujúci rodič odmietne poslúchnuť nariadenie súdu a dieťaťu povie, že nemusí ani ono, je to korumpovanie. Rodič tým učí dieťa, že je nad zákonom a preto je imúnne voči nariadeniam súdu. Keď rodič podá falošné obvinenie zo zneužívania a presvedčí dieťa, aby urobilo to isté, je to korupcia. Keď odcudzujúci rodič hovorí dieťaťu lži o cieľovom rodičovi a že čokoľvek, čo má do činenia s cieľovým rodičom je nezákonné, nemorálne a nechutné, je to korupcia. Je to vlastne forma diskriminácie a predsudkov, ktoré korumpujú myseľ dieťaťa.

Pozrime sa ďalej na odmietanie základnej stimulácie, emocionálnych reakcií alebo prístupnosti. Zavrhujúci rodič tým, že nedovoľuje dieťaťu vzťah s cieľovým rodičom len kvôli vlastnej potrebe moci nad bývalým manželským partnerom, znemožňuje

dieťaťu základné prvky stimulácie, citov a kontaktu s cieľovým rodičom. Cieľový rodič má len málo možností, ak vôbec, brániť sa proti falošným obvineniam. Hoci vás budú presvedčať, že sa buď oni alebo dieťa bálo o život a že cieľový rodič bol násilný, obvykle to je neopodstatnené alebo súdom preukázané ako výmysel. Zavrhovateľ teda nemá podklady, a predsa znemožňuje dieťaťu srdečný a milujúci vzťah s cieľovým rodičom. Spôsobuje sa tým nespoľahlivé a nesúvislé rodičovstvo. Keďže sa dieťaťu znemožňuje vzťah s cieľovým rodičom, znemožňuje sa mu aj spoľahlivé a súvislé rodičovstvo a zavrhujúci rodič tým dokázal, že nie je spoľahlivým rodičom po celý čas, pretože nepodporuje to, aby malo dieťa dvoch rodičov.

To nás privádza k duševnému, zdravotnému alebo výchovnému zanedbávaniu. Keď zavrhujúci rodič odmieta poslúchnuť viaceré nariadenia súdu, aby navštívil poradňu, tak zanedbáva duševné zdravie svojho dieťaťa. Tým dochádza k zanedbávaniu duševného zdravia ako ho definuje DSM IV ako ulievanie sa (V65.2) a zanedbávanie dieťaťa (V61.21).

Ak zavrhovateľ aj napriek mnohým nariadeniam a odporúčaniam súdu ďalej slovné napáda a očierňuje cieľového rodiča v jeho prítomnosti, toto správanie ponizuje a podceňuje niekoho, koho si dieťa kedysi vážilo a koho vo väčšine prípadov milovalo a s kým chce mať vzťah, lebo si to

vo väčšine prípadov tajne želá. Toto znevažovanie a ponížovanie cieľového rodiča pred dieťaťom (deťmi) je ďalšou formou psychologického týrania, pretože neustále ovplyvňuje jeho (ich) názor na cieľového rodiča, čo sa prenáša aj na ich názor na seba. Vytvára sa tým skreslený pohľad na realitu, na seba a na svoju schopnosť dôverovať iným ľuďom a dobre ich posudzovať.

Keď rodič úmyselne sabotuje vzťah s cieľovým rodičom, ktorý nevykazuje žiadne známky zneužívania, nazýva sa to izolovanie. A ide o izolovanie a zneužívanie, ak rodič pôvodne počas rozchodu a rozvodu dovolil priebežný styk dieťaťa s druhým rodičom, ale porušil to a teraz im zakazuje návštevy, najmä po tom, čo zistil, že bývalý manželský partner má novú partnerku. Druhé manželstvo tu slúži ako spúšťač syndrómu zavrhnutého rodiča a viac sa o ňom píše v článku Dr. Richarda Warshaka. Bezpochyby tu ide o izoláciu a teda aj psychologické zneužívanie.

A napokon VYKORISŤOVANIE. Keď rodič využíva deti ako figúrky na to, aby sa pomstil bývalému partnerovi za to, že ho už nemiluje alebo na to, aby mal nad ním naďalej moc, to je vykorisťovanie. Keď zavrhnúci rodič využíva deti na falošné obvinenia a terorizuje ich, aby vypovedali, že nenávidia cieľového rodiča, to je vykorisťovanie. Keď rodič využíva deti na získavanie peňazí, ale ani tak im

nedovolí vzťah s cieľovým rodičom, to je vykorisťovanie.

Keď zhrnieme všetky tieto faktory, je zrejmé, ako možno v rozvodovej situácii klasifikovať medzigeneračné koalície, odcudzenie od rodiča, syndróm zavrhnutého rodiča, zapletené vzťahy (Enmeshed Relationships), trojuholníky a stratu hraníc ako psychologické týranie dieťaťa. Súhrn toho všetkého celkom pekne klasifikuje zavrhnúceho rodiča ako osobnostnú poruchu typu B, anti-sociálna osobnostná porucha DSM (301.7). Zavrhnúci rodič úmyselne a bez ohľadu na blaho dieťaťa (detí) a cieľového rodiča, alebo blaho ďalších príbuzných, sústavne narušoval ich práva a nebral ohľad na ich potrebu vzťahu. Zavrhnúci rodič využíva a zneužíva deti. Zavrhnúci rodič izoluje deti od rodiča, ktorý sa o ne stará a príbuzných. Zavrhnúci rodič odmieta deťom splniť ich základné potreby lásky a spolupatričnosti k cieľovému rodičovi. Zavrhnúci rodič tým zanedbáva duševné blaho dieťaťa. Popiera prejavy lásky a vzájomnosti medzi deťmi a cieľovým rodičom. Zavrhnúci rodič terorizuje a korumpuje deti. Zavrhnúci rodič necitlivo kladie svoje vlastné túžby, priania a potreby nad túžby a potreby ostatných ľudí včítane svojich detí. To všetko znamená jednu vec: SZR je domáce násilie vo forme psychologického týrania.

Odkazy:

- Gardner, R. A. March (2000) Adendum to Parental Alienation Syndrome (2nd Edition). Creative Therapeutics, Creskill, NJ. <http://www.fact.on.ca/Info/SZR/gard00b.htm>.
- Gardner, R. A. (1992). The parental alienation syndrome: A guide for mental health and legal professionals. Creskill, New Jersey: Creative Therapeutics, Inc..
- Gardner, R. A. (2000) Denial of the Parental Alienation Syndrome Also Harms Women. <http://www.rgardner.com/refs/ar13.html>.
- Gardner, R. A. (2001) Should Courts Order SZR Children to Visit/Reside with the Alienated Parent? A Follow Up Study. <http://www.fact.on.ca/Info/SZR/gard01a.htm>. The American Journal of Forensic Psychology. 19(3): 61-106.
- Gardner, R. A. (1999) Family Therapy of the Moderate Type of Parental Alienation Syndrome. <http://www.fact.on.ca/Info/SZR/gard99m.htm>.
- Gardner, R.A., (2000) Parental Alienation Syndrome, <http://www.familycouts.com/SZR.htm>.
- Gardner, R. A. The Empowerment of Children in the Development of Parental Alienation Syndrome. <http://www.rgardner.com/refs/ar14.html>
- Gardner, R. A. (2002) The Empowerment of Children in the Development of Parental Alienation Syndrome. Creskill, NJ: Creative Therapeutics, Inc.
- Gardner, R. A. (2002) The Role of the Judiciary in the Entrenchment of the Parental Alienation Syndrome (SZR). <http://www.rgardner.com/SZR/References>.
- Gardner, R. A. Response to Kelly/Johnston Article. Speak Out for the Children: a publication of the Children's Rights Council: 17 (2): 6-10. <http://www.rgardner.com/refs/ar15.html>
- Gardner, R. A. (1998) Parental Alienation Syndrome. Creative Therapeutics, Inc. <http://www.rgardner.com>
- Kemp, A. (1998) Abuse in the Family. An Introduction. Brooks/Cole Publishing Company, Albany, NY.
- Rand, D. C. (1997) American Journal of Forensic Psychology, Volume 15, Number 3, 4 & 5 1997/23, „Parental Alienation Syndrome, The Spectrum of Parental Alienation Syndrome, Parts 13“. Forensic Psychology, Balboa Island, CA. Also found online at Dad (Pappa) Watch, <http://www.robin.no/~dadwatch/SZRdir> and Warshak, R. A.

Remarriage as a Trigger of Parental Alienation Syndrome
<http://www.fact.on.ca/Info/SZR/warsha00.htm>

- Warshak, R. A. (2001) Divorce Poison. NY, NY: ReganBooks, HarperCollins Publishers.
- Warshak, R. (2002) Keeping Kids Out of Parental Fights. Smart-Kids.com Family Resource Center. Keep Kids Out of Parental Fights. January 14-16, 2002. <http://www.DivorcePoison.com>
- Warshak, R. (2002) Dealing with „Divorce Poison“. CBSNEWS.com, New York, Feb. 2, 2002. <http://www.cbsnews.com/stories/2002/02/01/earlyshow/Saturday/printable327911.shtml>.
- Warshak, R. A. (2002) Richard Warshak: Children often manipulated in custody fights. The Dallas Morning News. May 2 2002. <http://fact.on.ca/news0005/da00502.htm>
- Warshak, R. A. Child Custody Resources. <http://home.att.net/~rawars/shopcart.htm>
- Warshak, R.A. (2003) Rozvodové jedy, TRITON PRAHA.

Preložil PhDr. Ivan Valkovič

Nikdy celkom neprehráš, kým sa neprestaneš snažiť.

M. Ditka

Byť láskavou a ohľaduplnou bolo pre mňa samozrejmosťou, ako ješ, či ísť do školy. Je to niečo, čo musíte mať stále na mysli, nielen vo voľnom čase. Je to podstata života. Človek nemusí víťaziť. Musí len konať dobro každý deň.

M. W. Edelmannová

Možno, že môj prínos pre svet nebude veľký, ale už len fakt, že je to moja práca, ma teší.

H. Kellerová